

Vizuálně a typograficky již pevně ukotvená edice Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky s názvem „Česká společnost po roce 1945“ pokračuje patnáctým, tentokrát světle zeleným svazkem. Kniha je výstupem stejnojmenného projektu financovaného Grantovou agenturou České republiky, řešeného pod vedením Jaroslava Cuhry v letech 2016–2020. Kolektivní monografie nabízí šest příspěvků od pěti autorů, kteří z různých úhlů sledují „klíčové podoby prosazování komunistické ideologie“ (srov. „Závěr“, s. 286), procesy spojené s „výchovou ke komunistickému pojmání světa“ a „předkládají pohled na klíčové rámce této celospolečenské edukace, škálu nástrojů komunistické výchovy i konkrétní projevy politické indoktrinace obyvatelstva“ (Úvod, s. 5).

Filozof a historik Tomáš Hermann otevírá knihu obecnou kapitolou s názvem „Marxismus-leninismus a komunistická výchova“ (s. 7–30). Jedná se o sémantickou analýzu oficiálních textů o výchově, například učebnic pedagogiky, stěžejních pojmů „monologu propagandy“ s delší linií vedenou k tvůrcům marxisticko-leninské ideologie. Komentář knih *Základy marxistické filosofie* a *Základy marxismu-leninismu* autor zakončuje následovně: „Fixovaly v podstatě finální strukturu komunistické nauky, které se pak už kromě kosmetických nedostalo žádných podstatných změn až do pádu příslušných režimů. Skutečnost, že v nich bylo Stalinovo jméno minimalizováno (později ještě více eliminováno až tabuizováno) a jeho citace transformovány do přímého jazyka, nic neměnilo na tom, že výsledná podoba marxismu-leninismu, jeho označení, struktura i obsah jsou výrazně stalinistickým dílem“ (s. 20). Autor se dále věnuje zmíněné struktuře marxismu-leninismu jako „fundamentalistického směru marxismu“ a jeho institucionálnímu zázemí.

Na každodenní praxi ateizace a výchovu k „vědeckému světovému názoru“ se zaměřil historik Jaroslav Cuhra (s. 31–56). Chápe je jako součást širších snah s cílem vykořenit religiozitu a vytvořit nové vzorce jednání včetně morálních východisek. Zatímco po roce 1948 byla teze o neslučitelnosti víry s pokrokem socialistické společnosti přítomna spíše implicitně na pozadí proticírkevní kampaně a s odlišným vyzněním, přibližně od poloviny roku 1952 se začaly objevovat prvky problematizující víru *in se*; mimo jiné snaha umenšit religiozitu praktikovanou členy KSČ a jejich dětmi anebo rozšířit nabídku alternativních programů nahrazujících nedělní bohoslužbu a liturgický rámec důležitých životních okamžiků. Právě těchto úkolů se zhostily sbory pro občanské záležitosti, jež se rovněž vyvíjely: „Série obřadů obsahovala nejen vítání občánků, předávání občanských průkazů, přípravu na sňatek, ale i nově vytvářené formy v podobě předávání maturitních vysvědčení, výučních listů i poněkud pochmurného obřadu loučení s branci. Nedílnou a nejproblematičtější úlohou bylo organizování občanských pohřbů“ (s. 43–44). Autor poté v chronologickém výkladu propojuje koncept ateizace společnosti s dokumenty ÚV KSČ, změnu atmosféry v době pražského jara dokumentuje návratem otázky věřících učitelů propuštěných ze škol a všímá si také tzv. normalizace v tématech výuky náboženství, přístupu k vysokoškolským studentům a „vymazávání křesťanství z obzoru občanů“.

Na téma politické výchovy pracujících se zaměřila Marie Černá, kombinující sociologické vzdělání s výzkumy Ústavu pro soudobé dějiny (s. 57–116). Výklad zahrnuje již poválečným rozšiřováním komunistické strany a potřebou zprostředkovat vzdělání různorodým osobám. Výrazný nárůst členské základy totiž provázal paralelní proces vylučování a vystupování a systematické stranické školení vzniklo vedle vnitřních mechanismů prověřování. „Společně s institucionalizací stranických škol a kurzů vznikl kanonizovaný, centrálně určený okruh témat a otázek a jejich pevných výkladových schémat, reprodukováných stranickým tiskem, osnovami přednášek a pomocí brožur“ (s. 60). Po únoru 1948 se zdůrazňovaný rozměr výchovy zintenzivnil a prostřednictvím Revolučního odborového hnutí rozšířil také mimo KSČ. Autorka barvitě popisuje kupříkladu „internátní školení“, které mělo nabídnout zážitek „vzorové komunistické pospolitosti“ prostřednictvím zvláštního koktejlu kolektivních her a dalších aktivit, ale také nácvikem sebekritiky; odborářské politické výchově a školením se pak věnuje velmi podrobně. Dále zmiňuje výzdoby závodů u příležitosti 1. máje a připojuje příklady z praxe včetně nezájmu o politické přednášky; samostatnou část věnuje ženám vtaženým v rámci boje s buržoazními předsudky do budovatelského úsilí.

Do školního prostředí přivádí čtenáře historička Pavlína Kourová (s. 117–173). Nejprve se zabývá generační zkušeností dětí a mládeže nacházejících se ve školním roce 1948/1949 v lavicích. Poté ukazuje rozličné vstupy ideologie: povinné vyvěšování obrazů Josifa Vissarionoviče Stalina, provázanost struktur KSČ s řízením školství, revize a diskuze o učebnicích a dalších pomůckách či osnovách a jejich proměny v čase, ideologickou přípravu učitelů, „prodloužené ruky komunistické strany“, opakovaně se vrací k tématu potlačování náboženství. Formování se samozřejmě neomezovalo na instituci školy, Pavlína Kourová popisuje nahrazení Junáka pionýrskou organizací v rámci Českého svazu mládeže. Zaznamenává také případy odolávání tlaku, neoblíbenost Pionýra napojeného na prostory a činnost škol nebo situaci po srpnu 1968: „Žáci a studenti vnímali, že jejich pedagogové museli rezignovat na sebeúctu. Citlivě vnímali, že učitelé sami nevěří tomu, co nyní mají nařízeno hlásat“ (s. 164).

Historii s pedagogikou propojuje Markéta Devátá v nejrozsáhlejší, metodologicky i pramenně dobře ukotvené a současně přehledové pasáži nazvané „Výuka marxismu-leninismu na vysokých školách“ (s. 174–265). Autorka překonává obvyklý pohled traktovaný v domácí historiografii, kdy se výuka společenských nauk spojuje s tzv. studijními prověrkami, a nabízí jednotlivé vývojové fáze konceptu — s dlouhodobým vlivem stalinského období — včetně náplně předmětu, institucionální střety při výběru lektorů, vzorový sovětský model, poukazuje na problém autority kateder, nároky kladené na přednášející, problém zajištění výuky mimo centra nebo reakce pracovníků kateder rušených v době tzv. normalizace v rámci „očisty“ společenských věd. V roce 1968 sice prestiž předmětu poklesla, ale „členové přípravného výboru Svazu vysokoškolského studentstva (Čech a Moravy) považovali za důležité zakomponovat otázku výuky do návrhu programu svazu, v němž navrhovali dosavadní předměty nahradit těmi, které podle jejich názoru nebyly dosud adekvátně zastoupeny — současnou historií, dějinami filozofie, politickou teorií. Pracovníci Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy spolu s progresisty na marxistických

katedrách na zřetelně vlně entuziasmu, že politické uvolnění předznamenává vědeckou autonomii jejich snažení, koncipují teze namířené proti dlouhodobě prosazované politice výchovy marxismem-leninismem“ (s. 226).

Ideologizační nástroj spočívající v proškolení z marxismu-leninismu, jenž měl studentům „opravdu vejít do krve“, kupříkladu od akademického roku 1980/1981 podpořilo plošné zavedení státních absolventských a rigorózních zkoušek. Text je přitom doveden až do konce roku 1989, kdy se vedle sebe objevuje jak další vlna kritických studentských hlasů vůči neoblíbené výuce, tak úsilí o ideologicky odpovídající výklad událostí, kdy se znovu ukazuje souvislost s dalšími fenomény: „Skutečnost, že studenti mají ve své většině k výuce marxismu-leninismu lhostejný až negativní vztah, chápou ji jako politiku, která jim zbytečně zabírá čas, byla všeobecně reflektována — od vyučujících samých, přes vedení škol a ministerstev až po ÚV. [...] Kritické postoje studentů k současnému dění měli učitelé marxismu-leninismu pacifikovat v řízených diskusích o pravých záměrech disentu (v souvislosti s Palachovým týdnem, peticí Několik vět), církví (Velehrad, svatořečení Anežky České) či odpíračů vojenské služby (v návaznosti na široce kriticky reflektované téma vojenské přípravy na vysokých školách)“ (s. 260–261).

Markéta Devátá rovněž zakončuje knihu kapitolou o politickém (stranickém) vzdělávání, především o večerních univerzitách marxismu-leninismu (s. 266–283): „Na rozdíl od forem masového stranického školení pro členskou (dělnickou) základnu se etablovaly jako vzdělávací instituce zaměřené na formování marxistické inteligence. Tomu odpovídal výběr posluchačů, jenž cílil na pracovníky vyššího stranického aparátu, ústředních úřadů, vědeckých a kulturních organizací, zaměstnance ve školství, zdravotnictví apod. Ve větší míře měl podchycovat i nečleny strany, přirozeně také s perspektivou, že část z nich o vstup do KSČ projeví během studia zájem“ (s. 269). Kromě strukturálních aspektů, jejich vývoje, návaznosti na kariéry ve státní správě a stranickém aparátu či neúspěšných snah o vstupy dělníků si stručně všímá také potenciálně zajímavých napětí v otázkách počtu frekventantů se základním vzděláním či finančního ohodnocení přednášejících.

Autoři chtěli „popsat proces promýšlení a realizování projektu výchovy ‚nového socialistického člověka‘, který jediný může postoupit do vyšší úrovně společenských vztahů, tedy socialismu a posléze komunismu“ („Závěr“, s. 284). Téma výchovy nového (socialistického) člověka se v české historiografii v současné době rozvíjí.¹ Základní přínos kolektivní monografie ovšem vedle řady dílčích podnětů spočívá ve třech vkladech. Kapitoly především podrobněji ohledávají pojmy a struktury v historické vědě a také kolektivní paměti sice dobře známé,² ale jen výjimečně hlouběji

1 Viz Lukáš FASORA — Jiří HANUŠ — Denisa NEČASOVÁ (edd.), *Svědnost sociálního experimentu. Nový člověk 20. století*, Praha 2018; Denisa NEČASOVÁ, *Nový socialistický člověk. Československo 1948–1956*, Brno 2018.

2 Srov. např. Jiří KNAPÍK a kol., *Mezi pionýrským šátkem a mopedem. Děti, mládež a socialismus v českých zemích 1948–1970*, Praha 2018; Doubravka OLŠÁKOVÁ, *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století*, Praha 2014; Tomáš PETRÁČEK, *Sekularizace a katolicismus v českých zemích. Specifické rysy české cesty od lidové církve k nejateističtější zemi světa*, Ostrava 2013. Příslušná hesla

zkoumané. Běžné a vlivné součásti komunistického totalitního panství skrývající se za široce srozumitelnými zkratkami SPOZ, ROH, SČSP, PO ČSM, VUML, procesy „sebekritiky“ nebo „kádrových rozhovorů“ zde (znovu) dostávají obsah, odhalují se jejich konkrétní cíle v přímé a doložené, nikoli jen tušené souvislosti s oficiální linií prosazovanou KSČ. Děje se tak v rámci platformy, v níž autorský kolektiv ani poznámky pod čarou nezůstávají výhradně na poli historie, ale připojují filozofii, sociologii náboženství či kulturní antropologii.

Snahu o potlačení sborníkového charakteru publikace dobře dokumentuje uvedení jmen autorů pouze v obsahu, nikoli na obálce a u vlastních kapitol, společným jmenovatelem všech příspěvků ale zůstává pohled na celé období let 1948–1989. Pole ideologické indoktrinace a jejího vnímání v prostředí totalitních panství jistě nabízí ještě další myslitelné okruhy od politiky paměti ve veřejném prostoru přes předkládané literární a mediální obrazy, politická školení v rámci základní vojenské služby³ až po jazykové jevy typu politruk anebo Vokovická Sorbonna. Kniha se ovšem nezastavuje na úrovni prvotních, snadno se nabízejících konsekvencí či jednoduše zpracovatelných sond, nýbrž přesně podle názvu sleduje *continuum* pojetí (odtud poctivá práce s dokumenty) a prosazování (odtud detailní rozkrývání institucí) československé mutace komunistické výchovy.

Kontinuální přístup přinesl statím jednoznačnou výhodu. Skutečnost, že zejména s postupující tzv. normalizací a reálným socialismem mohly některé marxisticko-leninské teze představovat pouhé floskule, že řada popisovaných procesů nabývala podoby vnějšího přitakání, stvrzení vnitřně nepřijímaných požadavků či pasivní účasti na přednáškách (s. 11, 173, 260 a passim) a že sdílené obrazy kolektivní paměti připomínají skurilní rovinu nudných školení nebo občanských obřadů, by nás neměla ovlivnit příliš.⁴ Jednotlivé kapitoly nabízejí vyváženější pohled. KSČ přikládala vzdělávání a výchově členů i ostatních obyvatel velkou vážnost a stejně jako měla komunistická strana proniknout „do každé obce a do všech důležitých závodů“ (s. 58), tak se měla marxisticko-leninská ideologická průprava díky rozvětvené síti institucí a široké škále nástrojů stát součástí žitých aktérských světů.

Nárok se uplatňoval různě: tlakem a oficiálními texty (passim), marginalizací religiozity (s. 31–56), předpřipravenými schématy zahrnujícími správné odpovědi na žádoucí otázky (s. 62), kurzy názorné agitace (s. 84), literaturou s vhodnými vzory v prověřených knihovních fondech (s. 108, 127–130), zvaním komunistických funkcionářů, poslanců, předsedů národních výborů a soudců do hodin občanské nauky na besedy (s. 172), zkouškou ze společenských nauk používanou jako „korektiv“ pro-

shromážděná v Jiří Knapík — Martin Franc a kol., *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967 I–II*, Praha 2011–2012.

3 V letech 2019–2021 probíhá společný projekt Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR a Etnologického ústavu AV ČR s názvem *Armáda jako nástroj socializace. Reflexe fenoménu základní vojenské služby v českých zemích (1968–2004)*, podpořený Grantovou agenturou České republiky.

4 Viz např. filmy *Tankový prapor* (1991, režie Vít Olmer), *Občanský průkaz* (2010, režie Ondřej Trojan) nebo vzpomínky týkající se zkoušky z marxismu-leninismu: Miroslav Donutil, *Ptejte se mě, na co chcete, já, na co chci, odpovím*, Praha 2008, s. 70 a 72; Svatopluk Malý — Václav Kofroň (edd.), *V zajetí filmu. Vzpomínky kameramana*, Praha 2008, s. 139.

běhlých prověrek (s. 186), povinností absolvovat v rámci vysokoškolského studia pře-
depsaný počet hodin marxismu-leninismu (s. 174–265), požadovaným absolutoriem
VUML jakožto součástí profesní kvalifikace vysokoškolských pedagogů (s. 279).

Akteři se jistě nemuseli vždy a ve všech ohledech se zmíněným nárokem ztotožnit
(srov. Závěr, s. 287), na řadě míst publikace se naopak setkáváme s konstatováním
nezájmu, neoblíbenosti a nechoty vůči marxisticko-leninské indoktrinaci. S tématy
souvisejícími s oficiální ideologií se ovšem setkávali opakovaně a na mnoha úrovních,
a proto zůstávaly součástí jejich žitých světů, a to součástí vlivnými. Představení
těchto prvků a popsané pozitivní atributy se v knize propojují v přesvědčivý celek
a mohou se stát jak vhodnými inspiracemi, tak neopominutelnými texty pro bádání
o české historii 20. století z pohledu dějin idejí, dějin KSČ, školství nebo církevní his-
toriografie.

Michal Sklenář

Steffi DE JONG, *The Witness as Object: Video Testimony in Memorial Museums, New York – Oxford, Berghahn, 2020, 271 s., ISBN 978-1-78533-643-0*

Pamětnická svědectví jsou nejčastěji diskutována s ohledem na své možnosti a li-
mity jako věrohodných výpovědí o minulosti. Tento — v oborové perspektivě orální
historie zakotvený — úhel pohledu se pak promítá i do veřejného prostoru. To
dobře ilustrovala kauza pamětnice Věry Sosnarové v roce 2019, kdy se hlavní proud
debaty soustředil na vyvrácení či potvrzení tohoto jednotlivého svědectví, ale již
méně pozornosti bylo věnováno okolnostem, za kterých bylo její svědectví prezen-
továno, natož aby se otázky přenesly i na jiné způsoby nakládání s individuálními
vzpomínkami.

Pamětnické svědectví jako médium paměti představuje ve své knize Steffi de
Jong — badatelka univerzity v Kolíně nad Rýnem, která se zabývá vystavováním dě-
jin, historií re-enactmentu a obecně kulturou vzpomínání. Hlavní otázkou knihy tedy
není pravdivost vybraných svědectví, ale způsoby jejich zapojování do expozic, jejich
vztah k jiným médiím, která se v expozicích nacházejí (fotografie, předměty nebo
dokumenty) a celkově pokus konceptuálně uchopit pamětnické svědectví v rámci
muzejních studií (museum studies).

Recenzovaná kniha začíná dvěma obecnějšími kapitolami věnovanými vyjasnění
pojmu „witness“, který bychom do českého jazyka mohli přeložit jako „pamětník/
pamětnice“, když označuje osobu, nebo „svědectví“, když označuje samotnou výpo-
věd. Německý ekvivalent pak zní „Zeitzeuge“. Do rámce historických muzeí zasazuje
tento specifický druh vyprávění o minulosti druhá kapitola, která nabízí genealogii
svědectví jako média paměti. Další trojice kapitol pak sleduje logiku muzejní praxe:
sbírání, vystavování a komunikace. To vše na základě analýz konkrétních expozic,
doplněných o rozhovory s kurátory muzeí.

Vzhledem k tématu je jasné, že hlavní pozornost bude věnována muzeím soudob-
ných dějin. Analýza se soustředí na Imperial War Museum (Londýn), Yad Vashem (Je-
ruzalém) a muzeum věnované italským zkušenostem z války, okupace a odboje mezi

